অধ্যায় ১১ ঃ ৰাধাকৃষ্ণণ ঃ বুদ্ধি আৰু প্ৰজ্ঞা বা স্বজ্ঞা

১১.১ উদ্দেশ্য

১১.২ পৰিচয়

১১.৩ জনা বা জ্ঞানৰ বিভিন্ন উপায়সমূহ

১১.৪ বুদ্ধিৰ স্বৰূপ

১১.৫ ৰাধাকৃষ্ণণৰ বুদ্ধিৰ সমালোচনাত্মক মূল্যায়ন

১১.৬ স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞাৰ স্বৰূপ

১১.৭ স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞাৰ বিভিন্ন অৰ্থ

১১.৮ ৰাধাকৃষ্ণণ আৰু অন্যান্য চিন্তাবিদসকল

১১.৯ বুদ্ধি আৰু প্ৰজ্ঞা

১১.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো

১১.১১ অধিক জানিবলৈ

১১.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১১.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিৰ অধ্যয়নৰ মাজেদি আপুনি—

- ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে জনা বা জ্ঞানৰ বিভিন্ন উপায়সমূহ জানিবলৈ সক্ষম হ'ব
- ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞাৰ স্বৰূপ আলোচনা কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব
- প্ৰকৃত সত্তাৰ উপলব্ধিত বুদ্ধিৰ ভূমিকাক ব্যাখ্যা ৰূৰিব পাৰিব
- ৰাধাকৃষ্ণণে আগবঢ়োৱাৰ দৰে বুদ্ধিৰ সীমাবদ্ধতাৰ মূল কথাবোৰ চিনাক্ত কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব
- আন ভাৰতীয় আৰু পাশ্চাত্যৰ চিন্তাবিদসকলৰ সৈতে ৰাধাকৃষ্ণণৰ স্বজ্ঞাৰ ধাৰণাৰ তুলনা কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব

১১.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিয়ে আপোনাক ডঃ সর্বপল্লী ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞাৰ স্বৰূপ আৰু উভয়ৰে মাজৰ সম্পৰ্কৰ দৰে সমস্যাটোৰ লগত পৰিচয় কৰাব। তেওঁ বিগত শতিকাৰ

এজন আগশাৰীৰ ভাৰতীয় চিন্তাবিদ, যিয়ে প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰ দুটা মহান সংস্কৃতিৰ সংশ্লেষণৰ এক দৰ্শনৰ বিকাশ কৰিছিল। ভাৰতবৰ্ষৰ ধ্ৰুপদী বৈদান্তিক পৰম্পৰাক অনুসৰণ কৰি তেওঁ, প্লেটো, ডেকার্ট, স্পিনোজা, ব্ৰেড্‌লি আৰু বাৰ্গচন্‌ৰ দৰে সকলো পাশ্চাত্য চিন্তাবিদৰ সমগ্ৰ মতামত পৰীক্ষা কৰিছিল। অধিবিদ্যামূলক নিশ্চয়তাক ন্যায্যতা প্ৰদান কৰিবলৈ ৰাধাকৃষ্ণণে এক জ্ঞান-বিজ্ঞান সম্পৰ্কীয় মতবাদ উত্থাপন কৰিছিল। ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে প্ৰকৃত সত্তা (Reality) ক জনাৰ তিনিটা উপায় হৈছে ঃ ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা (sense- exprience), সঙ্গতিহীন যুক্তি (discursive reasoning) আৰু বোধশক্তিসম্পন্ন উপলব্ধি (intuitive apprehension) ।ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাই আমাক বাহ্যিক জগতখনৰ বাহ্যিক স্বৰূপৰ জ্ঞান লাভ কৰাত সহায় কৰে। সঙ্গতিহীন যুক্তিয়ে প্ৰত্যক্ষিত সমলৰ বিশ্লেষণ আৰু সংশ্লেষণৰ পদ্ধতিৰ দ্বাৰা তৰ্কীয় বা যৌক্তিক জ্ঞানৰ যোগান ধৰে। কিন্তু প্ৰকৃত সত্তাক উপলব্ধি কৰিবলৈ এই দুয়ো প্ৰকাৰৰ জ্ঞানেই অপৰ্য্যাপ্ত। সেই বাবে, প্ৰকৃত সত্তাৰ এক অপৰিহাৰ্য্য মতামত পাবলৈ হ'লে আমি তৰ্কীয় যুক্তিক অতিক্ৰম কৰিবই লাগিব। ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে, ই সম্ভৱ কেৱল স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞাৰ দ্বাৰাহে, যিয়ে সমগ্ৰ আত্মাক প্ৰকট কৰে আৰু যাক তেওঁ অপৰিহাৰ্য্য অভিজ্ঞতা ৰূপে স্বীকাৰ কৰিছিল। কিন্তু বুদ্ধিৰ ভূমিকাক ৰাধাকৃষ্ণণে সম্পূৰ্ণৰূপে অস্বীকাৰ কৰা নাছিল; আনহাতে, প্ৰকৃত সত্তাৰ উপলব্ধিৰ পদ্ধতিটোত তেওঁ ইয়াক এক ওপৰঞ্চি কাৰক ৰূপেহে গ্ৰহণ কৰিছে। বুদ্ধি আৰু প্ৰজ্ঞা এইদৰে এটাক আনটোৰ বিৰোধী বুলি ধৰা নহয়। ৰাধাকৃষ্ণণে কেতিয়াও ইহঁতক দুই মেৰু বিশিষ্ট কোনো অৱস্থাৰ দ্বাৰা সংগঠিত বুলি স্বীকাৰ কৰা নাই।

১১.৩ জনা বা জ্ঞানৰ বিভিন্ন উপায়সমূহ

ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে প্ৰকৃত সত্তাক জনাৰ তিনিটা উপায় আছে ঃ ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা (sense-experience) সঙ্গতিবিহীন যুক্তি (Discursive reasoning) আৰু বোধশক্তিসম্পন্ন উপলব্ধি (Intuitive apprehension)।

বাহ্যজগতৰ ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য গুণসমূহৰ জ্ঞান ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰাই লাভ কৰিব পৰা যায়। ই ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য নাইবা বাস্তৱ বস্তুবোৰৰ অস্পষ্ট অনুভূতিৰ সংগ্ৰহৰ দ্বাৰা প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানলৈ সমলৰ যোগান ধৰে। ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাই কেৱল অভিজ্ঞতা নিৰ্ভৰ জ্ঞানৰহে যোগান ধৰিব পাৰে; ইহঁত প্ৰকৃত সত্ত্বাক উপলব্ধি কৰাৰ ক্ষেত্ৰত সক্ষম নহয়। কিন্তু ৰাধাকৃষ্ণণে ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাক দোষাৰোপ কৰা নাই। তেওঁ ভাৰে যে জ্ঞানৰ পদ্ধতিত ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাই এক অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে।

সঙ্গতিহীন যুক্তিয়ে প্ৰত্যক্ষিত সমলৰ বিশ্লেষণ আৰু সংশ্লেষণৰ পদ্ধতিৰ দ্বাৰা তৰ্কীয় বা যৌক্তিক জ্ঞানৰ যোগান ধৰে। সেই বাবে, ই প্ৰত্যক্ষৰ (perception) ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হোৱাৰ বাবে এই প্ৰকাৰৰ জ্ঞান পৰোক্ষ (indirect)। ই প্ৰকৃতিগত ভাৰে প্ৰতিকাত্মক (symbolic)।

বোধশক্তি সম্পন্ন জ্ঞান অ-ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য (non-sesnuous), অব্যৱহিত (immediate) জ্ঞান। ই পৰোক্ষ, ব্যৱহিত, যৌক্তিক নাইবা অনুমান সম্পৰ্কীয় জ্ঞানতকৈ পৃথক। সঙ্গতিহীন যুক্তিৰ ভূমিকাক ৰাধাকৃষ্ণণে কেতিয়াও নিস্ফল কৰা নাই। বৌদ্ধিক জ্ঞান প্ৰকৃত সত্তাৰ বোধৰ বাবে এক পূৰ্ব-চর্ত। বোধশক্তি সম্পন্ন জ্ঞান হৈছে মানুহৰ দ্বাৰা হোৱা জ্ঞান। ই হৈছে এক অব্যৱহিত জ্ঞান নাইবা বিবেক (consciousness) । জ্ঞানৰ অন্যান্য উপায়সমূহৰ দৰে স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞা (intuition) ৰ অনিৰ্বচনীয়তাৰ একক বৈশিষ্ট্যৰ হেতু ইয়াৰ এক শুদ্ধ সংজ্ঞা আগবঢ়োৱাটো বৰ কঠিন। ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য জ্ঞান নাইবা প্ৰত্যক্ষ, বৌদ্ধিক জ্ঞানৰ পৰা পৃথক হোৱাৰ বাবে একক অ-ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য অব্যৱহিত জ্ঞানৰ বাবে হিন্দু চিন্তাবিদসকলে 'অপৰোক্ষ' (Aparoksha) শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন বৈদান্তিক পৰম্পৰাক অনুসৰণ কৰি ৰাধাকৃষ্ণণে স্বজ্ঞা (intuition) ক জনা বা জ্ঞানৰ এক উপায় হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। তেওঁ জ্ঞানৰ আন আন আকাৰৰ সৈতে ইয়াৰ সম্পৰ্কও দেখুৱাইছে। এই সন্দৰ্ভত তেওঁ পাশ্চাত্য চিন্তাবিদসকলৰ সকলো গুৰুত্বপূৰ্ণ মতামত পৰীক্ষা কৰিছিল। স্বজ্ঞাক অপৰিহাৰ্য্য সমগ্ৰতা হিচাপে ধৰা হয়। প্ৰকৃত সত্তাৰ সাৰমৰ্ম কেৱল স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞাৰ দ্বাৰাহে বোধগম্য হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰঃ ১ প্ৰকৃত সত্তাক জনাৰ উপায়সমূহ কি কি?

.....

.....

প্ৰঃ ২ ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষ কি?

.....

.....

প্ৰঃ ৩ সঙ্গতিহীন যুক্তি কি?

.....

.....

প্ৰঃ ৪ স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞা কি?

.....

.....

প্ৰঃ ৫ ৰাধাকৃষ্ণণে ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাক দোষাৰোপ কৰিছেনে?

.....

.....

প্ৰঃ ৬ বুদ্ধিৰ জ্ঞান স্বভাৱত প্ৰতীকীয় হয়নে?

.....

.....

১১.৪ বুদ্ধিৰ স্বৰূপ

সঙ্গতিহীন জ্ঞান বৌদ্ধিক জ্ঞান। সঙ্গতিহীন জ্ঞানে আমাক ধাৰণা আৰু প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগৰ মাজেৰে আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক উভয় প্ৰকাৰৰ জ্ঞান প্ৰদান কৰে। সেই বাবে, স্বভাৱত ঃ ই পৰোক্ষ আৰু প্ৰতীকীয়। ই আমাক তৰ্কীয় নাইবা যৌক্তিক জ্ঞান আগবঢ়ায়।

বৌদ্ধিক জ্ঞান প্ৰত্যক্ষিত সমলৰ বিশ্লেষণ আৰু সংশ্লেষণৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা লাভ কৰিব পৰা যায়। সেই বাবে, বৌদ্ধিক জ্ঞানত আমি প্ৰত্যক্ষ কৰা বস্তুৰ এক অধিক সু-সংবদ্ধ জ্ঞান লাভ কৰোঁ; কাৰণ ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা যোগান ধৰা সমলবোৰ বিশ্লেষণ কৰা হয় আৰু এটা নতুন সংশ্লেষণৰ সৃষ্টি কৰা হয়।

বৌদ্ধিক জ্ঞানত জ্ঞাতা (knower) আৰু জ্ঞেয় (known), ব্যক্তি (subject) আৰু বিষয় (object) ৰ মাজত সদায় এক পাৰ্থক্য থাকে।

ধাৰণাগত জ্ঞান (conceptual knowldge) আমাৰ প্ৰত্যক্ষ (perception) , আমাৰ ৰুচি (interest) আৰু আমাৰ সক্ষমতা (capacities) সমূহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ই আমাক বিষয় বা বস্তু আৰু ইয়াৰ ক্ৰিয়াক পৰিচালনা আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰাত সহায় কৰে। বৌদ্ধিক জ্ঞান অব্যৱহিত নহয়। বুদ্ধিত আমি যি পাওঁ, সি প্ৰকৃত সত্তাৰ প্ৰতি এক আংশিক প্ৰতিক্ৰিয়া।

জানি থোৱা ভাল

আত্মাৰ ধাৰণাটো ৰাধাকৃষ্ণণৰ দৰ্শনৰ মূল ধাৰণা। কিন্তু তেওঁ আত্মাক এক দ্ৰব্য (substance) হিচাপে গ্ৰহণ কৰা নাই, ইয়াক জীৱন হিচাপেহে গ্ৰহণ কৰিছে। আত্মা, ঈশ্বৰ আৰু পৰমাত্মা এই সকলো হৈছে বিভিন্ন দিশত একক সাৰ্বিক আত্মাৰ বিভিন্ন নাম। পৰম ব্ৰহ্ম বা পৰমসত্তা (Absolute) হৈছে সামগ্ৰিক আত্মিক প্ৰকৃত সত্তা, প্ৰকাশ্য আৰু অপ্ৰকাশ্য, বাস্তৱ আৰু সম্ভাৱনাপূৰ্ণ, অনুভ ব্য আৰু অনানুভ ব্য। জগতখন পৰম আত্মাৰেই অভিব্যক্তি। জগতৰ ভিত্তি স্বৰূপে পৰম সত্তাই হৈছে ঈশ্বৰ।

১১.৫ ৰাধাকৃষ্ণণৰ বুদ্ধিৰ সমালোচনা

ৰাধাকৃষ্ণণে বুদ্ধিৰ বৈধতা আৰু অবৈধতাক আঙুলিয়াই দিছে। বুদ্ধিয়ে নিজে নিজৰ সমল গোটাব নোৱাৰে। ই ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা যোগান ধৰা সমলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা পোনপটীয়াকৈ প্ৰকৃত সত্তাৰ অৱভাষৰ সৈতে সম্পৰ্কযুক্ত। একেবাৰে প্ৰথম অৱস্থাত প্ৰকৃত সত্তাক জানিবলৈ বুদ্ধি সক্ষম নহয়।

কিন্তু ৰাধাকৃষ্ণণৰ বুদ্ধি সম্বন্ধীয় সমালোচনাত্মক মন্তব্য প্ৰকৃত সত্তাৰ উপলব্ধিত বুদ্ধিৰ ভূমিকাৰ সামগ্ৰিক অস্বীকৃতি নহয়; তাৰ পৰিবৰ্তে বুদ্ধিৰ সমালোচনাৰ দ্বাৰা তেওঁ কেৱল ইয়াৰ পৰিসৰক সীমাবদ্ধ কৰিবলৈহে যত্ন কৰিছে। তেওঁ ইয়াৰ তাৎপৰ্য্য আৰু গুৰুত্বক নুই কৰা নাই। ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে বুদ্ধিৰ সীমাবদ্ধতা হৈছে যে ইয়াক প্ৰকৃত সত্তাৰ উপলব্ধিত এক স্বতন্ত্ৰ পদ্ধতি হিচাপে গণ্য কৰা নহয়। তেওঁৰ মতে, বুদ্ধিয়ে যি অনুসন্ধান কৰে, সি অৱাস্তৱ নহয়, যদিও ই সম্পূৰ্ণৰূপে বাস্তৱ নহয়। ৰাধাকৃষ্ণণনে তলত দিয়া ধৰণেৰে বুদ্ধিৰ সীমাবদ্ধতা দেখুৱাইছে—

- বুদ্ধিয়ে প্ৰকৃত সত্তাক স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে। ই প্ৰকৃত সত্তাৰ বাহ্যিক ৰূপৰ লগতহে জড়িত।
- স্বৰূপতঃ বিশ্লেষণাত্মক হোৱাৰ বাবে বৌদ্ধিক জ্ঞানে এক ঐক্যবদ্ধ জ্ঞান দিয়াত ব্যৰ্থ। ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে ই সম্পৰ্কৰ লগত জড়িত, কিন্তু সম্পৰ্কহীন পৰম সত্তাক ধৰি ৰাখিব নোৱাৰে।
- বুদ্ধি সদায় দ্বি-ভাজনীয়। ই কেতিয়াও ব্যক্তি-বস্তুৰ সম্পৰ্কৰ দ্বি-বিভাজনক পৰাভুত কৰিব নোৱাৰে। জ্ঞান হৈছে জ্ঞতা আৰু জ্ঞেয়ৰ মাজৰ এক প্ৰৱল আৰু ওচৰ সম্পৰ্ক। কিন্তু বৌদ্ধিক জ্ঞানত ব্যক্তি, যাৰ অভিজ্ঞতা হয় আৰু অভিজ্ঞতালব্ধ বস্তু বা বিষয়ৰ মাজৰ দ্বৈততাক স্পষ্টকৈ নিৰীক্ষণ কৰিব পৰা যায়। সেইবাবে প্ৰকৃত সত্তা, যি এক অ-দ্বৈত শুদ্ধ স্বকীয় পৰিচয়, সি সঙ্গতিহীন বুদ্ধিয়ে ঢুকি পোৱাৰ পৰা বহু আঁতৰত।
- বৌদ্ধিক জ্ঞান প্ৰতীকাত্মক আৰু ধাৰণাগত। ব্যক্তিৰ সাৰ্বিক সাৰমৰ্মক অমুৰ্ত্তকৰণৰ দ্বাৰা ধাৰণাবোৰ গঠন কৰা হয়, এতেকে, ই জ্ঞানৰ কেৱল প্ৰতীকাত্মক চৰিত্ৰকহে নিৰ্দেশ কৰে।
- ধাৰণাবোৰ স্থিৰ। কিন্তু প্ৰকৃত সত্তা গতিশীল, যাক বুদ্ধিৰ দ্বাৰা স্পৰ্শ কৰিব পৰা নাযায়।
- আকৌ, ধাৰণাগত জ্ঞান বস্তুগত জ্ঞানৰ সৈতে জড়িত। কিন্তু প্ৰকৃত সত্তাক এক অব্যৱহিত ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাতহে উপলব্ধি কৰিব পাৰি। এতেকে, সমগ্ৰ সত্য, সমগ্ৰ আত্মাক জনাৰ ক্ষেত্ৰত বুদ্ধি ব্যৰ্থ হয়। সেই কাৰণে ৰাধাকৃষ্ণণে কৈছে যে ধাৰণাগতভাৱে যি গঠিত হয়, তাৰ পৰা যাক অব্যৱহিতভাৱে উপলব্ধি কৰিব পাৰি সি বেলেগ।
- ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে চিন্তাই প্ৰকৃত সত্তাক প্ৰকট কৰে, কাৰণ সাৰমৰ্ম হিচাপে সিহঁত এক; কিন্তু অভিজ্ঞতাৰ স্তৰত সিহঁত বিভিন্ন প্ৰকাৰে অস্তিত্বশীল। এটা বস্তুক জনা আৰু ইয়াৰ অস্তিত্ব বেলেগ হয়।

- যিহেতু বুদ্ধি কালসম্বন্ধীয় প্ৰক্ৰিয়া; ই সীমিত নাইবা সসীম (finite) । ইয়াৰ শুদ্ধতাৰ প্ৰয়োজন। সেই বাবে ৰাধাকৃষ্ণণনে ভাবে যে চিন্তাৰ প্ৰমাণিকৰণৰ প্ৰয়োজন আছে। তেওঁৰ মতে চিন্তা হৈছে, আত্ম-অস্তিত্বশীল জ্ঞানক আংশিকভাৱে প্ৰকট আৰু বিদ্যমান কৰাৰ এক উপায় বা মাধ্যম।
- বৌদ্ধিক জ্ঞান সম্ভৱ হয় কেৱল যেতিয়া কোনো ঠাইৰ পৰা সমলবোৰৰ যোগান ধৰা হয়। কিন্তু প্ৰকৃত সত্তাৰ এনে কেতবোৰ দিশ আছে, যাক ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাই সিহঁতৰ প্ৰয়োজনীয় সমলবোৰৰ যোগান ধৰিব নোৱাৰে, যেনে ঃ খণ্ডৰ অনুভূতি কাৰণ, বুদ্ধিয়ে খণ্ডৰ অৱস্থাটো বিশ্লেষণ কৰাৰ পূৰ্বেই আমি ইয়াক লাভ কৰোঁ। আমি খং উঠিলেহে জানো খং কি হয়।
- বুদ্ধিয়ে ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰ বিভিন্ন সমলবোৰৰ সংশ্লেষণ ঘটাবলৈ প্ৰয়াস কৰে। প্ৰকৃতাৰ্থত, ই এক সঙ্গতিপূৰ্ণ পথেৰে বিশ্লেষণ ঘটোৱাত ব্যৰ্থ। কিন্তু ৰাধাকৃষ্ণণক এজন বুদ্ধিজীৱী-বিৰোধী বুলি ক'ব নোৱাৰি। তেওঁ কেৱল বুদ্ধিৰ সীমাবদ্ধতাসমূহহে দেখুওৱাইছে। ভাৰতীয় দৰ্শনত, উপনিষদৰ কালছোৱাৰ পৰাই পৰম সত্তাক জনাৰ উপায় হিচাপে যুক্তি বা তৰ্কক প্ৰত্যাখান কৰি আহিছে। শংকৰৰ মতে সঙ্গতিহীন যুক্তিয়েও প্ৰকৃত সত্তাক পাব নোৱাৰে। শংকৰৰ এই দৃষ্টিভঙ্গীয়ে ৰাধাকৃষ্ণণক বাৰুকৈয়ে প্ৰভাৱিত কৰিছিল। কিন্তু ৰাধাকৃষ্ণণে তেওঁৰ নিজা দৃষ্টিভঙ্গীৰ ফালৰ পৰা বুদ্ধিক সমালোচনা কৰিছে। তেওঁ ইয়াৰ পৰিসৰক সীমাবদ্ধ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। তেওঁ ইয়াক সীমাবদ্ধ, অসম্পূৰ্ণ আৰু ত্ৰুটিপূৰ্ণ হোৱাটো বিবেচনা কৰে।

জানি থোৱা ভাল

ডেকার্ট (Descartes) : ফ্ৰাঞ্চৰ দাৰ্শনিক ডেকার্ট (১৫৯৬-১৬৫০) আছিল এজন আধুনিক বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক।

স্পিনোজা (Spinoza) : বাৰ্ক বেনেডিক্ট স্পিনোজা (১৬৩২-১৬৭৭) আছিল এজন বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক। ব্ৰেড্‌লি (Bradely) : ফ্ৰাঞ্চিচ্ হাৰ্বাৰ্ট ব্ৰেড্‌লি (১৮৪৬-১৯২৪) আছিল এজন ভাববাদী দাৰ্শনিক। বাৰ্গচন্ (Bargson) : ফৰাছী দাৰ্শনিক হেন্ৰী বাৰ্গচন্ (১৮৫৯-১৯৪১) আছিল বৰ্ত্তমান শতিকাৰ বুদ্ধিবাদী-বিৰোধী আন্দোলনৰ এজন জনপ্ৰিয় কৃতি ব্যক্তি।

১১.৬ স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞাৰ স্বৰূপ

ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা আৰু বুদ্ধিৰ উপৰিও অধিবৈজ্ঞানিক মতবাদ, যাক ভাৰতীয় দাৰ্শনিকসকলে 'অপৰোক্ষ' নামেৰে নামকৰণ কৰিছে, তাক ন্যায্যতা প্ৰদান কৰিবলৈ ৰাধাকৃষ্ণণে জ্ঞানৰ এটা তৃতীয় উপায় স্বীকাৰ কৰিছে যাক কোৱা হয় স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞা (Intuition) । আক্ষৰিক

অৰ্থত স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞাই বুজায় 'চোৱা'(look at) নাইবা ' পোনপটীয়া দৃষ্টি (direct vision) নাইবা 'কোনো বস্তু বা বিষয়ৰ অব্যৱহিত সজাগতা' (immediate awareness of something)। গতিকে , এটা বস্তুৰ ওপৰত কৰা পোনপটীয়া প্ৰত্যক্ষ নাইবা সৰল আৰু স্থিৰ দৃষ্টিয়েই হৈছে স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞা। জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ ফালৰ পৰা স্বজ্ঞাই স্বতঃপ্ৰামাণ্যক বুজায়। অনিৰ্বচনীয়তাৰ একক বৈশিষ্ট্যৰ হেতু স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞাৰ সংজ্ঞা আগবঢ়োৱাটো বৰ কঠিন। ৰাধাকৃষ্ণণে সমগ্ৰ ব্যক্তিত্বক সাঙুৰি সামগ্ৰিক মন হিচাপে স্বজ্ঞাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। তেওঁ স্বজ্ঞাক দাৰ্শনিক আৰু ধৰ্মীয় অন্তৰ্দৃষ্টিৰ উপায় হিচাপে বিশ্বাস কৰে। স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞান সম্পৰ্কে ৰাধাকৃষ্ণণৰ ধাৰণাক তলৰ নিৰ্দেশিত দিশসমূহৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ কৰিব পৰা যায়—

- স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞান অসংবেদনশীল আৰু অব্যৱহিত। আনকি ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষ এক ব্যৱহিত সংবেদন, যেতিয়া ই ইন্দ্ৰিয়ৰ জৰিয়তে আহে। ই ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য স্বজ্ঞাতকৈ অধিক অব্যৱহিত।
- স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞান প্ৰকৃত সত্তাৰ লগত মনৰ এক ঘনিষ্ঠ সংযোজনৰ পৰা উদয় হয়। ই ব্যক্তিৰ দ্বাৰা হোৱা জ্ঞান, সংবেদনৰ দ্বাৰা নাইবা প্ৰতীকৰ দ্বাৰা হোৱা জ্ঞান নহয়। ই হৈছে পৰিচয়ৰ দ্বাৰা বস্তুৰ সত্যতাৰ সজাগতা। বস্তু বা বিষয়টো জ্ঞাত, ইয়াক আত্মাৰ বাহিৰৰ এক বস্তু ৰূপে নহয়, কিন্তু আত্মাৰ এটা অংশ হিচাপেহে দেখা যায়।
- স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞান আত্মাগত (subjective) , ঘনিষ্ঠভাৱে ব্যক্তিগত ; কিন্তু ই ইয়াৰ পৰিসৰৰ দ্বাৰা সীমিত নহয়।
- স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞান প্ৰকৃত সত্তাৰ পোনপটীয়া,সম্পূৰ্ণ আৰু ত্ৰুটিহীন জ্ঞান। স্বজ্ঞা কেৱল এক সম্পূৰ্ণ জ্ঞানেই নহয়, কিন্তু জীৱিত। ই অপৰোক্ষ, ব্যৱহিত , যৌক্তিক নাইবা অনুমান সম্বন্ধীয় জ্ঞানৰ পৰা পৃথক।
- স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞানত আত্মা আৰু বিষয়ৰ মাজত কোনো দ্বৈততা নাথাকে। প্ৰকৃত সত্তা হিচাপে আত্মাৰ স্বজ্ঞাজনিত সজাগতাত কেৱল এক তৰ্কীয় পাৰ্থক্যহে আছে, কিন্তু আত্মা (subject) আৰু বস্তু (object) ৰ মাজত কোনো প্ৰকৃত পাৰ্থক্য নাথাকে। যিয়ে জানে আৰু যাক জনা হয়, দুয়ো প্ৰকৃততে একে।
- স্বজ্ঞা স্বতঃ প্ৰতিষ্ঠিত, স্বতঃপ্ৰমাণিত, ঐক্যবদ্ধ আৰু চিৰন্তন। ই ব্যক্তিগত বৈশিষ্ট্যত নিজৰ বৈধতা নেহেৰুৱায়। স্বজ্ঞা অনিৰ্বাচনীয়। ই স্বতঃপ্ৰকাশিত।
- স্বজ্ঞাই মানুহৰ সমগ্ৰ আত্মাক প্ৰকট কৰে। ৰাধাকৃষ্ণণে ইয়াক অপৰিহাৰ্য্য সমগ্ৰতা হিচাপে গণ্য কৰে, য'ত সঠিকভাৱে ৰূপিত মনৰ সকলোবোৰ দিশৰ বিকাশ হ'ব আৰু একত্ৰিত হ'ব।
- স্বজ্ঞাজনিত উপলব্ধিত বোধগম্য ক্ৰিয়া নাইবা প্ৰতিফলিত চিন্তনতকৈও বেছি নিয়ন্ত্ৰিত শক্তি থাকে। স্বজ্ঞাৰ বিষয়সমূহ আমাৰ দ্বাৰাই চিনাক্তকৰণ আৰু সৃষ্টি হয়। সেইবোৰ উপলব্ধিৰ নিজস্ব ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা উৎপত্তি নহয়।

- স্বজ্ঞা বুদ্ধিৰ পৰা পৃথক হয়, কিন্তু ইয়াৰ বিৰোধী নহয়। সমগ্ৰতা আৰু ইয়াৰ অংশৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ দৰে স্বজ্ঞা আৰু বুদ্ধিও সম্পৰ্কযুক্ত।
- আমাৰ চিন্তনৰ স্বৰূপত স্বজ্ঞা আভ্যন্তৰীক বা স্বাভাৱিক, যিহেতু ই আনুভৱিকভাৱে চিন্তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ই ইয়াৰ প্ৰমাণিকৰণৰ বাবে বুদ্ধিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সেয়ে, ই প্ৰকৃত সত্তাক জনাৰ এটা স্বতন্ত্ৰ উপায় নহয়। স্বজ্ঞাই বুদ্ধিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে আৰু ইয়াক অতিক্ৰমো কৰে।
- স্বজ্ঞাই সংবেদন আৰু বুদ্ধিক অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। ই সৰ্বাত্মক কাৰণ ই ৰহস্যময়ী অভিজ্ঞতাৰ উৰ্দ্ধলৈ আৰু যুক্তিৰ তললৈ গতি কৰিব পাৰে। ইয়াৰ বাহিৰত একো নাই।
- জনা বা জ্ঞানৰ এক মাধ্যম হিচাপে স্বজ্ঞা কল্পনাৰ পৰা পৃথক। ই কাল্পনিক বিশ্বাস নহয়; কিন্তু প্ৰকৃত সত্বাৰ এক প্ৰকৃত আৱিস্কাৰ।
- স্বজ্ঞা জন্মগত প্ৰবৃতি (instinct) ৰ পৰা বেলেগ। সকলো জীৱিত প্ৰজাতিতে জন্মগত প্ৰবৃতি বিদ্যমান। এনে কেতবোৰ গুণ আছে, য'ত স্বজ্ঞাই জন্মগত প্ৰবৃতিৰ সৈতে অংশ লয়, যেনে ঃ প্ৰত্যক্ষকৰণ (directness) স্বতঃস্ফূৰ্ততা (spontaneity) আৰু জীৱনৰ সৈতে এক অতি নিকট সংযোগ। যদিও উভয়েই উদ্দেশ্যপূৰ্ণ, জন্মগত প্ৰবৃতি বিবেক (consciousness) ৰ আটাইতকৈ নিম্নতম মান আৰু এতেকে এই প্ৰবৃতিৰ পৰিসৰ সীমিত।
- স্বজ্ঞা এক ৰহস্যবাদী প্ৰক্ৰিয়া নহয়। ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে, ই হৈছে মানৱ মনৰ বাবে সম্ভৱ আটাইতকৈ পোনপটীয়া আৰু অন্তৰ্ভেদী পৰীক্ষা। স্বজ্ঞা অলৌকিকো নহয়, যুক্তিৰ বিৰোধীও নহয়।

গতিকে ,স্বজ্ঞা মানৱ জাতিৰ অন্যান্য মানসিক শাখাসমূহৰ পৰা পৃথক। হিন্দু চিন্তাবিদসকলৰ দ্বাৰা প্ৰদত্ত স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞানৰ মহান ব্যাখ্যাটো হৈছে আত্মা (self) ৰ জ্ঞান। আমি আমাৰ নিজৰ আত্মাৰ প্ৰতি সচেতন হওঁ, যিদৰে আমি পোনপটীয়াকৈ প্ৰেম বা খং আদিৰ প্ৰতি সচেতন হওঁ। আত্ম-জ্ঞান আত্ম-অস্তিত্বৰ পৰা অবিচ্ছেদ্য। শংকৰে কৈছে যে, আত্ম-জ্ঞান, যি যৌক্তিকো নহয় ইন্দ্ৰিয় সংবেদনশীলো নহয়, সি হৈছে জ্ঞানৰ প্ৰত্যেকটো প্ৰকাৰৰ পূৰ্বানুমান। আত্মা হৈছে প্ৰথম পৰম নিশ্চয়তা, সকলো যৌক্তিক প্ৰমাণৰে ভিত্তি। স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞানত অন্তৰতম অস্তিত্ব প্ৰকট হয়। আত্মাৰ স্বজ্ঞাজনিত সচেতনতাত আত্মা (subject) আৰু বস্তু বা বিষয় (object) ৰ মাজত কোনো প্ৰকৃত পাৰ্থক্য নাথাকে।

জীৱনৰ গভীৰতম বস্তুবোৰক জনা যায় কেৱল স্বজ্ঞাজনিত উপলব্ধিৰ জৰিয়তেহে। আমি তাৰ সত্যতা স্বীকাৰ কৰো, কিন্তু আমি তাৰ প্ৰতি যুক্তি প্ৰদৰ্শন নকৰো। বিজ্ঞান আৰু দৰ্শন, কলা আৰু জীৱনত সকলো সৃষ্টিশীল কৰ্ম স্বজ্ঞাজনিত অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰাই অনুপ্ৰাণিত হয়। ৰাধাকৃষ্ণণে বিশ্বাস কৰে যে প্ৰত্যেক সঁচা ধৰ্ম স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞাৰ ওপৰত ভিত্তিশীল। তেওঁৰ বাবে আমাৰ নৈতিক জীৱনতো প্ৰমূল্যৰ সঁচা জ্ঞান নিৰ্ণয় কৰিবলৈ স্বজ্ঞাজনিত অন্তৰ্দৃষ্টি অপৰিহাৰ্য্য।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰঃ ৭ স্বজ্ঞাৰ আক্ষৰিক অৰ্থ কি?

.....

.....

প্ৰঃ ৮ তলত উল্লেখিত বক্তব্যসমূহ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰক।

ক) প্ৰকৃত সত্তাৰ উপলব্ধিত বুদ্ধি এটা স্বতন্ত্ৰ পদ্ধতি (সত্য /অসত্য)

খ) বুদ্ধি সদায় দ্বি-বিভাজনীয়। (সত্য/ অসত্য)

গ) ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে, প্ৰকৃত সত্তা গতিশীল। (সত্য /অসত্য)

ঘ) ৰাধাকৃষ্ণণ এজন বুদ্ধিবাদী-বিৰোধী নহয়। (সত্য /অসত্য)

১১.৭ স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞাৰ বিভিন্ন অৰ্থ

ৰাধাকৃষ্ণণে স্বজ্ঞাক বিভিন্ন অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে, সকলোৰে উৰ্দ্ধ সীমা অপৰিহাৰ্য্য অভিজ্ঞতাত পোৱা যায়। প্ৰথমতে, ৰাধাকৃষ্ণণে স্বজ্ঞাক সাধাৰণ ভাবত আৰু বিশেষ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে। সাধাৰণ ভাবৰ অৰ্থত স্বজ্ঞাজনিত উপলব্ধি (intuitive apprehension) ৰ আটাইতকৈ অধিক ইন্দ্ৰিয়বোধ সম্পন্ন স্বজ্ঞাৰ পৰা ইন্দ্ৰিয়াতীতলৈ এটা বহল পৰিসৰ আছে। ইয়াক বুদ্ধি (reason) আৰু স্বজ্ঞা (intuition) ৰ মাজত এক যোগসূত্ৰ ৰূপে ধৰা হয়।

ইয়াৰ বিশেষ অৰ্থত স্বজ্ঞাই অনুভূতি (feelings) আৰু অতীন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা (mystical experience) ক সূচায়। সেয়ে, ইয়াত বুদ্ধি, স্বজ্ঞা আৰু অতীন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা আছে। এইবোৰৰ ভিতৰত আটাইতকৈ মহান হৈছে অতীন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা, যি অদ্বিতীয় আৰু আনৰ পৰা পৃথক আৰু অদ্যপী জ্ঞানৰ শীৰ্ষত।

যেনেকৈয়ে নহওঁক, ৰাধাকৃষ্ণণে পোষণ কৰে যে জ্ঞানৰ তিনিওটা ধৰণ বা আকাৰ (mode) ৰ যেনে ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষ, সঙ্গতিহীন চিন্তন আৰু স্বজ্ঞাৰ মাজত ধাৰাবাহিকতা আছে। তেওঁৰ মতে ইয়াৰ প্ৰত্যেকেই জ্ঞানৰ উৎপাদনক্ষম হয়। কিন্তু স্বজ্ঞাৰ ব্যাপনশীল (pervasive) শক্তিয়ে ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষ আৰু বুদ্ধিক একেলগে বান্ধি পেলায় আৰু সিহঁতক সৰ্বোচ্ছ স্বজ্ঞা, (highest intution) যি অতীন্দ্ৰিয়, তাৰ লগত যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰায়।

ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষ (sense perception) আৰু স্বজ্ঞা (intuition) সদৃশ, যিহেতু উভয়েই অব্যৱহিত (Immediate) জ্ঞান। আনকি বৌদ্ধিক কাম-কাজতো স্বজ্ঞাৰ অৱকাশ আছে। এতেকে, স্বজ্ঞা দুই প্ৰকাৰৰ- প্ৰত্যক্ষলব্ধ জ্ঞান আৰু অপৰিহাৰ্য্য অভিজ্ঞতা। কিন্তু ৰাধাকৃষ্ণণে তেওঁৰ নিজা স্থিতি স্পষ্ট কৰিছে আৰু ব্যক্ত কৰিছে "Personally I use intuition for integral experience".- অৰ্থাৎ, 'ব্যক্তিগতভাৱে মই অপৰিহাৰ্য্য অভিজ্ঞতাৰ বাবে স্বজ্ঞা বা প্ৰজ্ঞাক ব্যৱহাৰ কৰোঁ।'

সাধাৰণতে এক বহির্ভুক্তিৰ লগতে অন্তর্ভুক্তিৰ অর্থতো স্বজ্ঞা ব্যৱহৃত হয়, যিয়ে অকল অতীন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা নাইবা আন সকলোবোৰ অভিজ্ঞতাক বুজায় আৰু য'ত অতীন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা সম্যকভাৱে জড়িত হৈ থাকে।

আগলৈ কৰা বিশ্লেষণৰ দ্বাৰা ৰাধাকৃষ্ণণে 'অভিজ্ঞতালব্ধ' (empirical) আৰু 'অতীন্দ্রিয়বাদী' (mystical) হিচাপে স্বজ্ঞাৰ আন দুটা প্ৰকাৰৰ মাজত পার্থক্য নির্ণয় কৰিছে। বুদ্ধি আৰু অনুভৱ সীমাবদ্ধ অভিজ্ঞতাৰ শৃঙ্খলাত অন্তর্ভুক্ত হৈ থাকে আৰু সেয়ে, সেইবোৰক অভিজ্ঞতালব্ধ স্বজ্ঞা ৰূপে জনা যায়।

ৰাধাকৃষ্ণণৰ দ্বাৰা বুদ্ধিৰ ধাৰণাটোও এক বিশেষ অর্থত ব্যৱহৃত হৈছে, যিহেতু তেওঁ ইয়াক সু-সংবদ্ধ তর্কীয় প্রক্রিয়াসমূহৰ পৰা পৃথক কৰিছে। অনুভূতিৰ স্বজ্ঞাক ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতাৰ একেবাৰে আদিম স্তৰত পাব পাৰি।

ৰাধাকৃষ্ণণে বুদ্ধি আৰু অনুভূতিক এক যোগসূত্রবিহীন অমূর্ত সম্পর্কৰ অর্থত গ্রহণ কৰা নাই। ইয়াৰ পৰিবর্তে এই দুয়োক এটা আনটোৰ পৰিপূৰক ৰূপেহে গ্রহণ কৰিছে। বৌদ্ধিক স্বজ্ঞা আৰু অনুভূতিৰ স্বজ্ঞাৰ মাজত এক অন্তর্নিহিত সঞ্চালন আছে, যি অতীন্দ্রিয় স্বজ্ঞালৈ গতি কৰে।

অতীন্দ্রিয় অন্তর্দর্শন হৈছে মানুহৰ বিবেকত উপস্থিত থকা স্বর্গীয় অন্তর্দর্শনৰ এক মানসিক আৰু কায়িক সামর্থ্য। যিহেতু স্বজ্ঞাই জ্ঞাতা (knower) আৰু জ্ঞেয় (known) ৰ মাজৰ ঐক্যক সূচায়, সেয়ে, ইন্দ্রিয় প্রত্যক্ষ (sense perception) বুদ্ধি (reason) আৰু অতীন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা (mystical experience) য়ে ঐক্যতাৰ ভিন্ন প্রকাৰৰ মাত্রা (degree) ক প্রতিনিধিত্ব কৰে। অনুভূতিৰ শৃংখলাত পোৱা ঐক্য হৈছে এক মানসিক ঐক্য, যৌক্তিক ঐক্যক বৌদ্ধিক স্বজ্ঞাত পোৱা যায় আৰু আত্মিক ঐক্য পোৱা যায় অতীন্দ্রিয় স্বজ্ঞাত। স্বজ্ঞাৰ সকলোবোৰ ৰূপ অপৰিহার্য্য অভিজ্ঞতাৰ শীর্ষত অৱস্থান কৰে।

অনুভূতিৰ স্বজ্ঞা আৰু বৌদ্ধিক স্বজ্ঞাৰ দ্বাৰা প্রতিষ্ঠিত ঐক্যতাসমূহ আংশিক। সমগ্রতাৰ সৈতে অংশৰ সম্পর্কৰ দৰে পৰম সত্য নাইবা অতীন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা, বুদ্ধি আৰু অনুভূতিৰ সৈতে জড়িত। অতীন্দ্রিয় স্বজ্ঞা হৈছে সীমিত মানৱ বিবেকৰ উর্দ্ধত অধি-সচেতন (supra-couscious) স্তৰৰ এক আনুভূমিক অৱস্থানত মনৰ এক স্বশাসিত জাগৰণ। এতেকে, ই বিবেকৰ সাধাৰণ আনুভূমিক অৱস্থানত সংঘটিত হোৱা স্বজ্ঞাৰ আন বিভিন্ন আকাৰৰ পৰা নিজকে পৃথক কৰে। অতীন্দ্রিয় দৃষ্টিৰ মুহূর্তবোৰো ক্ষণস্থায়ী আৰু তাক ধৰি ৰাখিব নোৱাৰি। ই ব্রেড্‌লিৰ অব্যৱহিত অভিজ্ঞতাৰ দৰে, যি অনুভূতি। ই সকলো প্রমূল্যকে একত্রিত কৰে আৰু জীৱনৰ সকলো অভিজ্ঞতাকে সু-সংবদ্ধ কৰে। ইয়েই হৈছে জীৱনৰ একমাত্র সত্য লক্ষ্য। ই অপৰিহার্য্য অভিজ্ঞতাৰ কেন্দ্রবিন্দু। আন স্বজ্ঞাসমূহে ইয়াৰ পৰাই সিহঁতৰ সাৰমর্ম নিঃসৃত কৰে।

ৰাধাকৃষ্ণণৰ অতীন্দ্রিয়বাদ বা ৰহস্যবাদ বৈজ্ঞানিক আৰু বৌদ্ধিক বিশ্বাসৰ বিৰোধিতা

কৰা বিস্ময়কৰ ধাৰণাৰ ওপৰত ভিত্তিশীল নহয়। অপৰিহার্য্য অভিজ্ঞতা হৈছে অতীন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা, বুদ্ধি আৰু অনুভূতিৰ সম্পূর্ণতা। অভিজ্ঞতাৰ এই স্তৰত আত্মাই পৰম সত্য বা পৰম সত্তাৰ লগত তাৰ নিজৰ পৰিচয়ক উপলব্ধি কৰে। ৰাধাকৃষ্ণণে 'সমাধি' (samadhi) শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে, যিহেতু ই 'পৰম সত্য বা সত্তাৰ লগত অব্যৱহিত সংযোগৰ এক অর্থ (a sense of immediate contact with ultimate reality). বহন কৰে। অতীন্দ্রিয় সমাধি (mystic samadhi) ক 'পৰম বা সর্বশেষ' (the ultimate) ৰূপে আগবঢ়াইছে, কাৰণ ই হৈছে 'অতিশয় আনন্দিত বিবেক বা সচেতনতা' ।

১১.৮ ৰাধাকৃষ্ণণ আৰু অন্যান্য চিন্তাবিদসকল

স্বজ্ঞাক সত্তাৰ এক প্রত্যক্ষ আৰু পৰম জ্ঞান হিচাপে প্লেটো, ডেকার্ট , স্পিনোজা, ব্রেড্লি আৰু বার্গ্চনৰ দৰে বহুতো বিশিষ্ট পাশ্চাত্য চিন্তাবিদ আৰু শংকৰৰ দৰে বহুতো পৌৰাণিক ভাৰতীয় চিন্তাবিদেও স্বীকাৰ কৰিছিল।

প্লেটো এজন বুদ্ধিবাদী চিন্তাবিদ, কিন্তু 'উত্তম শ্রেয়' (Highest good) ক উপলব্ধি কৰিবলৈ তেওঁ স্বজ্ঞাৰ ধাৰণাটো গ্রহণ কৰিছে। তেওঁৰ মতে 'সত্য' (Truth) অব্যবহিত নাইবা স্বজ্ঞাজনিত শক্তিৰ দ্বাৰা উপলব্ধি কৰিব পাৰি। প্লেটোৰ দ্বান্দ্বিক পদ্ধতি (Dialectic method) হৈছে প্রকৃত সত্তাৰ উপলব্ধিৰ প্রক্রিয়াত এক খোঁজ। ঠিক সেইদৰে, যদিও ৰাধাকৃষ্ণণে স্বজ্ঞাক প্রকৃত সত্তাৰ উপলব্ধিত অন্তিম খোঁজ বুলি স্বীকাৰ কৰিছিল, ইয়াক বুদ্ধিৰ সহায়তহে লাভ কৰা যায়।

স্পিনোজাই পোষণ কৰিছিল যে সর্বোচ্ছ প্রকৃত সত্তা অর্থাৎ ঈশ্বৰৰ সৈতে যি সন্মিলন, সি সম্ভৱ হয় কেৱল স্বজ্ঞা নাইবা অব্যৱহিত অন্তর্দৃষ্টিৰ জৰিয়তেহে। বুদ্ধিক এক প্রক্রিয়া হিচাপে, যিয়ে স্বজ্ঞালৈ আগবঢ়াই নিয়ে, তাক স্বীকাৰ কৰাৰ ক্ষেত্রত ৰাধাকৃষ্ণণ স্পিনোজাৰ সৈতে একমত। উভয়েই স্বজ্ঞাক স্বতন্ত্র মানসিক শাখা হিচাপে কেতিয়াও মানি লোৱা নাছিল। ৰাধাকৃষ্ণণে বিশ্বাস কৰে যে বৌদ্ধিক সত্য সম্বন্ধবোধক আৰু স্বজ্ঞাত অতিক্রম কৰিবলৈ ই দাবী কৰে। আগলৈ, দুয়োজনে বৌদ্ধিক জ্ঞানক মায়াময় (illusory) হিচাপে কেতিয়াও স্বীকাৰ কৰা নাছিল। ই হৈছে আংশিক দর্শন আৰু অৱশেষত ই আমাক সর্বোচ্ছ জ্ঞানলৈ আগবঢ়াই লৈ যায়। কিন্তু ৰাধাকৃষ্ণণ স্পিনোজাৰ লগত একমত নাছিল এই ক্ষেত্রত যে যেতিয়া তেওঁৰ বাবে কেৱল বিশেষ ক্ষমতাসম্পন্ন লোকৰ দ্বাৰাহে স্বজ্ঞা প্রাপ্তি হয়, স্পিনোজাৰ বাবে এবাৰ এজন লোকে যদি জানে স্বজ্ঞা কেনেকৈ পাব পাৰি, তেতিয়া তেওঁৰ ফালৰ পৰা এই শক্তি প্রয়োগৰ ক্ষেত্রত কোনো ধৰণৰ বাধা থাকিব নোৱাৰে। স্পিনোজাই স্বজ্ঞাৰ পৰা কল্পনা আৰু বুদ্ধিকো পার্থক্য কৰিছে।

হেগেলৰ দৰে ৰাধাকৃষ্ণণে মূর্ত আত্মিক পৰম সত্তাত বিশ্বাস কৰে। কিন্তু হেগেলে গ্রহণ কৰা পৰম সত্তাক জনাৰ উপায়টো হৈছে বৌদ্ধিক প্রক্রিয়াৰ দ্বান্দ্বিক ব্যাখ্যা, য'ত ৰাধাকৃষ্ণণে স্বজ্ঞাক মূল উপায় হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছে, যিয়ে মনৰ অন্যান্য শাখাসমূহৰ লগতে বুদ্ধিকো

অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। এতেকে, ৰাধাকৃষ্ণণে স্বজ্ঞাৰ হেগেলীয় ধাৰণাক স্বীকাৰ কৰা নাই, যি বুদ্ধিৰ সৈতে সম্পৰ্কহীন আৰু আমাক সৰল অস্তিত্বতকৈ কোনো বেলেগ বস্তু দিয়াত অসমৰ্থ। তেওঁৰ বাবে, বৌদ্ধিক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে হেগেলৰ দ্বান্দ্বিক পদ্ধতিয়ে এক পৰম সত্তাৰ ধাৰণা পাবৰ বাবে আমাক সহায় কৰে, কিন্তু মূৰ্ত আত্মিক প্ৰকৃত সত্তাৰ সঠিক উপলব্ধিৰ বাবে স্বজ্ঞাক বুদ্ধিৰ দ্বাৰা পূৰ্বানুমান কৰিবই লাগিব। তাৰোপৰি, হেগেলে পোষণ কৰে যে চিন্তন প্ৰকৃত সত্তাৰ লগত একে, য'ত ৰাধাকৃষ্ণণে পোষণ কৰে যে পৰম সত্য অভিজ্ঞতাৰ স্বৰূপ।

স্বজ্ঞাৰ প্ৰমূল্যক স্বীকাৰ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ৰাধাকৃষ্ণণ বাৰ্গচনৰ সৈতে একমত, কিন্তু তেওঁ বাৰ্গ্চনৰ পৰা পৃথক এই ক্ষেত্ৰত যে বাৰ্গ্চনৰ দৰে তেওঁ মত প্ৰকাশ কৰা নাই যে স্বজ্ঞা হৈছে জীৱন শক্তিৰ কৰ্ম, কিন্তু আত্মিক সচেতনতাৰ ক্ৰিয়া। ৰাধাকৃষ্ণণ বাৰ্গচ্নৰ দৰে বুদ্ধিজীৱী বিৰোধী নহয়। যেতিয়া বাৰ্গ্চনৰ বাবে স্বজ্ঞা বুদ্ধিৰ চৰম বিৰোধী, ৰাধাকৃষ্ণণৰ বাবে বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞা স্বতন্ত্ৰ। সেইবাবে, ৰাধাকৃষ্ণণে কয় যে বাৰ্গ্চনৰ মাজত বুদ্ধিত স্বজ্ঞাৰ বিৰোধিতা কৰাৰ এক প্ৰৱণতা আছে। এইদৰেই, ৰাধাকৃষ্ণণে স্বজ্ঞাৰ বিপক্ষে হেগেলৰ পক্ষপাতিত্ব আৰু বুদ্ধিৰ বিপক্ষে বাৰ্গ্চনৰ পক্ষপাতিত্ব দুয়োটাকে সমালোচনা কৰিছে।

ৰাধাকৃষ্ণণ আৰু ব্ৰেড্লি উভয়েই ভাৱবাদী দাৰ্শনিক। ব্ৰেড্লিয়ে মহান হেগেলীয় পৰম্পৰাক অব্যাহত ৰাখিছে, আনহাতে ৰাধাকৃষ্ণণে বৈদান্তিক পৰম্পৰাক অব্যাহত ৰাখিছে। ৰাধাকৃষ্ণণে অভিগমনত অধিক ব্যৱহাৰিক হৈ তেওঁৰ চিন্তাধাৰাত পৰম্পৰাগত ভাৰতীয় বৈশিষ্ট্যক দৃঢ়ভাৱে অব্যাহত ৰাখিছে। এতেকে, ৰাধাকৃষ্ণণে স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞানৰ প্ৰকৃত উপলব্ধিত অধিক জোৰ দিছে, আনহাতে, ব্ৰেড্লিয়ে অনুমান ভিত্তিক তত্বৰ সম্ভাৱনীয়তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। তাৰোপৰি, ৰাধাকৃষ্ণণে চিন্তা আৰু স্বজ্ঞাৰ মাজত ধাৰাবাহিকতা অব্যাহত ৰাখিছে, য'ত ব্ৰেড্লিয়ে কয় যে 'thought commits suicide in absolute experience'.

ৰাধাকৃষ্ণণে কাণ্টৰ স্বজ্ঞাজনিত নিশ্চয়তাৰ মতটো সমৰ্থন কৰিছে। কিন্তু তেওঁ কাণ্টৰ পৰা পৃথক এই ক্ষেত্ৰত যে কাণ্টে স্বজ্ঞাজনিত নিশ্চয়তাৰ কেৱল অনিঃসৃত নৈতিক সচেতনতাৰ প্ৰতিহে বাধা আৰোপ কৰিছে, য'ত ৰাধাকৃষ্ণণে মানুহৰ অভিজ্ঞতাৰ সকলো ক্ষেত্ৰলৈ ইয়াক সম্প্ৰসাৰণ ঘটাইছে।

ৰাধাকৃষ্ণণৰ 'অপৰিহাৰ্য অভিজ্ঞতা' হিচাপে স্বজ্ঞাৰ ধাৰণাটো শংকৰৰ 'অনুভৱ' (Anubhava) ৰ ধাৰণাটোৰ সৈতে একে। অৱশ্যে, শংকৰৰ দৰে ৰাধাকৃষ্ণণে বুদ্ধিক নাকচ কৰা নাই, যদিও স্বজ্ঞাই বুদ্ধিক অতিক্ৰম কৰে। 'অনুভৱ' ৰ দ্বাৰা শংকৰে 'ব্ৰহ্ম' (Brahma) ৰূপে এজন লোকৰ 'আত্মা' ৰ উপলব্ধিক বুজাইছে। শংকৰে বিশ্বাস কৰে যে 'তৰ্ক' নাইবা যুক্তি হৈছে আত্মোপলব্ধিৰ দিশত এক খোজ, কিন্তু 'ব্ৰহ্ম'ৰ উদয়ৰ লগে লগে ই সদায় কাৰণে অদৃশ্য হৈ পৰে। কিন্তু ৰাধাকৃষ্ণণে বুদ্ধিক সম্পূৰ্ণৰূপে খণ্ডন কৰা নাই; তাৰ পৰিবৰ্তে তেওঁৰ স্বজ্ঞাজনিত উপলব্ধিৰ অপৰিহাৰ্য্য অভিজ্ঞতাত তেওঁ ইয়াৰ নিৰ্দিষ্ট স্থানত বুদ্ধিক প্ৰতিষ্ঠা কৰাইছে।

চিন্তা চৰ্চা কৰক ঃ ১১.১

ৰাধাকৃষ্ণণৰ দৰ্শনত জ্ঞান-বিজ্ঞান আৰু অধিবিদ্যাৰ মাজত আপুনি কিবা সম্বন্ধ বিচাৰি পায় নে?

উ ঃ

.....

.....

.....

১১.৯ বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞা

স্বজ্ঞা যৌক্তিক চিন্তাৰ পৰা গুণগতভাৱে বেলেগ, তথাপি ইয়াৰ সৈতে অধাৰাবাহিক নহয়। স্বজ্ঞা বুদ্ধিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আৰু ইয়াক অতিক্রমো কৰে। ইহঁত দুয়োটা একেটা নীতিৰ অন্তর্ভুক্ত, সেয়া হৈছে আত্মা। স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞানে বুদ্ধিৰ আংশিক সত্যতাক অতিক্রম কৰে। প্রকৃত সত্তাক জনাৰ ক্ষেত্রত বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞা দুটা বিৰোধী পদ্ধতি নহয়। মানৱ মনৰ গুৰিত বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞাৰ মাজত কোনো সংঘাত নাথাকে। স্বজ্ঞা, যিয়ে বুদ্ধিক অস্বীকাৰ কৰে, সি অপ্রয়োজনীয়। ৰাধাকৃষ্ণণে যে স্বজ্ঞাই বুদ্ধিক বিৰোধ কৰে বুলি ধৰা নাই, তাক তলত দিয়া কথাকেইটাৰ ওপৰত দিয়া জোৰৰ দ্বাৰাই বহলাই ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি।

- স্বজ্ঞা বুদ্ধিৰ উর্দ্ধলৈ গতি কৰে। ই বুদ্ধি বা যুক্তিৰ সৈতে কোনো সংঘাতত প্রৱেশ নকৰে। আনহাতে, ই বুদ্ধিক পৰাভুত নাইবা পাছ পেলাই যায়।
- ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতত স্বজ্ঞা হৈছে প্রকৃত সত্য বা সত্তাৰ প্রতি সমগ্র মানুহৰ সঁহাৰি। আনহাতে বুদ্ধিত আমি যি পাওঁ, সেয়া প্রকৃত সত্তাৰ প্রতি আংশিক সহাঁৰি। কাৰণ, স্বজ্ঞা সমগ্র মানুহৰ প্রকৃত সত্তাৰ প্রতি সহাঁৰি. সেয়ে ই বুদ্ধিকো অন্তর্ভুক্ত কৰে। এতেকে, বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞাৰ মাজত কোনো বিৰোধ নাই। এটাই আনটোক পৰিপূৰণহে কৰে।
- ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে স্বজ্ঞা স্বতন্ত্র নহয় আৰু দৃঢ়ভাৱে চিন্তাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। স্বজ্ঞা আমাৰ স্বাভাৱিক প্রকৃতি।
- স্বজ্ঞা আৰু বুদ্ধি একেটা নীতিৰে অন্তর্ভুক্ত, সেয়া হৈছে আত্মা। সেয়ে, ইহঁত এটা আনটোৰ বিৰোধ বাধক (contradictory) নহয়।

ৰাধাকৃষ্ণণে বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞাক কোনো ধৰণৰ দুই মেৰু বিশিষ্ট অৱস্থাৰ সংগঠন হিচাপে গ্রহণ কৰা নাই। স্বজ্ঞাই বুদ্ধিক পূর্ণ কৰে আৰু ইয়াক অস্বীকাৰ নকৰে। ই হৈছে বুদ্ধিত নিহিত সকলো অসঙ্গতিৰ পৰা মুক্ত বিবেকৰ উচ্চতম আয়তন। স্বজ্ঞা অযৌক্তিক নহয় আৰু বুদ্ধি ইয়াৰ বিৰোধী নহয়। স্বজ্ঞা যুক্তি বা বুদ্ধিৰ বিপক্ষে নহয়, কিন্তু ই যুক্তি বা বুদ্ধিৰ উর্দ্ধত। এতেকে, বুদ্ধিক অগ্রাহ্য কৰিব নোৱাৰি, কিন্তু ইয়াক সম্পূর্ণৰূপে এনেকৈ স্বজ্ঞাৰ অধীন কৰা হয় যে ই স্বজ্ঞাৰ এক কার্য্য হিচাপে সংৰক্ষিত হয়। বুদ্ধিৰ সম্পর্কত স্বজ্ঞা এটা অংশৰ লগত এটা সমগ্রতা

হিচাপে থাকে। উভয়ৰে নিজস্ব অধিকাৰ আছে। উভয়েই প্ৰয়োজনীয়। প্ৰত্যেকৰে নিজস্ব বিশেষ উদ্দেশ্য আছে। দুয়ো আত্মাৰ অন্তৰ্ভুক্ত। কিন্তু বুদ্ধিয়ে এক বিশেষ অংশহে সাঙুৰি লয় আৰু স্বজ্ঞাই সমগ্ৰ আত্মাকে নিয়োগ কৰে। বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞা উভয়েই পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল।

আকৌ, স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞানৰ অব্যৱহীত্বতা, বৌদ্ধিক সংজ্ঞা আৰু বিশ্লেষণৰ জৰিয়তে ব্যৱহিত হ'ব পাৰে। স্বজ্ঞাৰ বৈধতা পৰীক্ষা কৰিবলৈ আৰু ইয়াক আনৰ সৈতে সংযোগ কৰিবলৈ বুদ্ধি ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

বাৰ্গ্চন আৰু ব্ৰেড্লিক প্ৰায়ে বুদ্ধিজীৱীবিৰোধী ৰূপে অভিযুক্ত কৰা হয়। কিন্তু ৰাধাকৃষ্ণণে ভাবে যে স্বজ্ঞা বুদ্ধিৰ বিৰোধী নহয়। যিহেতু তেওঁ কয়, "Intuition which ignores intellect is useless. The two are not only incompatible but United." অৰ্থাৎ- স্বজ্ঞা যিয়ে বুদ্ধিক উপেক্ষা কৰে সি অপ্ৰয়োজনীয়। দুয়োটা কেৱল অবিৰোধীয়েই নহয়, কিন্তু অতি গুৰুত্বপূৰ্ণভাৱে একত্ৰিত।

চিন্তা চৰ্চা কৰক ঃ ১১.২

বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞাৰ মাজত আপুনি কোনো সম্বন্ধ বিচাৰি পায় নে? আলোচনা কৰক।

উঃ .....

.....

.....

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰঃ ৯ ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে প্ৰকৃত সত্তাৰ উপলব্ধিত বুদ্ধিৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ কি কি?

.....

.....

.....

প্ৰঃ ১০ স্বজ্ঞাৰ দ্বাৰা ৰাধাকৃষ্ণণে কি বুজাইছে? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক। (উত্তৰ প্ৰায় ১০০ মান শব্দৰ ভিতৰত কৰিব)।

.....

.....

প্ৰঃ ১১ স্বজ্ঞা বুদ্ধিৰ বিৰোধী হয়নে? ৰাধাকৃষ্ণণৰ প্ৰসঙ্গত চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক। (উত্তৰ ১৩০ টা মান শব্দত কৰিব)

.....

.....

প্ৰঃ ১২ ৰাধাকৃষ্ণণৰ বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞাৰ মতামতক কেনেকৈ আন কিছুমান দাৰ্শনিকৰ মতামতৰ লগত ৰিজাব? (উত্তৰ প্ৰায় ১৫০ মান শব্দৰ ভিতৰত কৰিব।)

.....

.....

.....

১১.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে জনা বা জ্ঞানৰ তিনি প্ৰকাৰৰ উপায় আছে ঃ ইন্দ্ৰিয়- অভিজ্ঞতা, সঙ্গতিবিহীন যুক্তি বা বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞান।
- ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা হৈছে সেইটো উপায় যাৰ জৰিয়তে আমি বস্তুৰ সংবেদনীয় গুণাৱলীৰ জ্ঞান পাওঁ।
- তৰ্কীয় জ্ঞান লাভ কৰা যায় প্ৰত্যক্ষিত সমলসমূহৰ বিশ্লেষণ আৰু সমন্বয়ৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে সঙ্গতিবিহীন যুক্তিৰ দ্বাৰা। ই পৰোক্ষ, যিহেতু ই প্ৰত্যক্ষ (perception) ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ই বৈশিষ্ট্যগতভাৱে প্ৰতীকাত্মক। ইন্দ্ৰিয়-জ্ঞান আৰু তৰ্কীয় জ্ঞান উভয়েই সীমিত। উভয়েই প্ৰকৃত সত্তাৰ অপৰ্য্যাপ্ত উপলব্ধি।
- স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞান অ-সংবেদনীয়, অব্যৱহিত জ্ঞান। স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞান মানুহৰ দ্বাৰা হোৱা জ্ঞান।
- ৰাধাকৃষ্ণণে বুদ্ধিৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ প্ৰদৰ্শন কৰিছে। তেওঁৰ মতে, প্ৰকৃত সত্তাৰ উপলব্ধিত স্বজ্ঞাক এক স্বতন্ত্ৰ পদ্ধতি হিচাপে গণ্য কৰিব পৰা নাযায়। ই কেতিয়াও আত্মা-বিষয় (subject-object) ৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ দ্বিভাজনক পৰাভূত কৰিব নোৱাৰে।
- স্বজ্ঞা যৌক্তিক চিন্তাৰ পৰা গুণগতভাৱে পৃথক, তথাপি ইয়াৰ সৈতে অধাৰাবাহিক নহয়। স্বজ্ঞা বুদ্ধিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আৰু ইয়াক অতিক্ৰমো কৰে।
- প্ৰকৃত সত্তাক পাবলৈ বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞা দুটা বিপক্ষীয় পদ্ধতি নহয়। বুদ্ধিৰ সম্বন্ধত, স্বজ্ঞাই এক অংশৰ সৈতে সমগ্ৰতাৰ দৰে থাকে। বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞা দুয়োটা পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল।

- ভাৱবাদ, স্বজ্ঞাবাদ আৰু অতীন্দ্ৰিয়বাদ হৈছে উপাদান, য'ৰ পৰা ৰাধাকৃষ্ণণে তেওঁৰ জ্ঞানমীমাংসা গঠন কৰিছে। গতিকে ৰাধাকৃষ্ণণে জ্ঞানৰ এক নতুন পদ্ধতি তৈয়াৰ কৰিছে, যাক 'integral experience' (অপৰিহাৰ্য্য অভিজ্ঞতা) বাক্যাংশৰ দ্বাৰা বুজাব পাৰি।

১১.১১ অধিক জানিবলৈ

1. Radhakrishnan, S. (1980) *An Idealist View of Life*. London . Unwin Paperbacks. .
2. Arapura, J.G. *Radhakrishnan and Entegral Experience*. New York. Asia Publishing House
3. Radhakrishnan S. (1977) *Indian Philosophy*. Vol-I & Vol-2.London. George Allen & Unwin Ltd.
4. Radhakrishnan, S (1994) *Recovery of Faith*. India. Haper collins Publishers
5. Radhakrisnan, S., and Muirhead, J.H. (1982) *Contemporary Indian Philosophy*. New York .S. Chand & Co. Ltd.
6. Dutta, D.M.(1961) *The Chief current of contemporary philosophy*. The University of Calcutta

১১.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰঃ উঃ ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে প্ৰকৃত সত্তাক জ্ঞানৰ তিনিটা উপায় আছে । সেয়া হ'ল- ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা, সঙ্গতিবিহীন যুক্তি আৰু স্বজ্ঞাজনিত উপলব্ধি।

২ নং প্ৰঃ উঃ ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা প্ৰকৃত সত্তাক জনাৰ সেইটো উপায়, যিয়ে আমাক বাহ্যিক জগতৰ ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য গুণাৱলীসমূহৰ জ্ঞান প্ৰদান কৰে।

৩ নং প্ৰঃ উঃ সঙ্গতিবিহীন যুক্তি নাইবা তৰ্কীয় যুক্তি প্ৰকৃত সত্তাক জনাৰ উপায়, যিয়ে বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰীণ দুয়োটা জ্ঞান দিয়ে, কিন্তু ধাৰণা আৰু প্ৰতীকৰ জৰিয়তে এক পৰোক্ষ পথেৰে।

৪ নং প্ৰঃ উঃ স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞান অ-সংবেদনময় আৰু অব্যৱহিত জ্ঞান। স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞান মানুহৰ দ্বাৰা হোৱা জ্ঞান। প্ৰকৃত সত্তাৰ সাৰমৰ্ম কেৱল স্বজ্ঞাতহে উপলব্ধি কৰিব পাৰি।

৫ নং প্ৰঃ উঃ নহয়।

৬ নং প্ৰঃ উঃ নহয়।

৭ নং প্ৰঃ উঃ আক্ষৰিকভাৱে স্বজ্ঞাই বুজায় 'চোৱা' (look at) নাইব প্ৰত্যক্ষ দৃষ্টি (direct vision) নাইবা কিহবাৰ অব্যৱহিত সচেতনতা (immeidate awarness of something).

৮ নং প্ৰঃ উঃ ক) অসত্য খ) সত্য গ) সত্য ঘ) সত্য

৯ নং প্ৰঃ উঃ ৰাধাকৃষ্ণণে তলত দিয়াৰ দৰে বুদ্ধিৰ সীমাবদ্ধতাসমূহক দেখুৱাইছে—

- বুদ্ধি প্ৰকৃত সত্তাৰ অৱভাসৰ লগত জড়িত। ই এক ঐক্যবদ্ধ জ্ঞান দিয়াত ব্যৰ্থ।
- ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে প্ৰকৃত সত্তা গতিশীল, যাক বুদ্ধিৰ দ্বাৰা স্পৰ্শ কৰিব পৰা নাযায়।
- বুদ্ধি সদায় দ্বিভাজনীয়। ই কেতিয়াও আত্মা আৰু বিষয়ৰ সম্পৰ্কৰ দ্বিভাজনক পৰাভুত কৰিব নোৱাৰে।
- ই কেৱল প্ৰতীকিয় জ্ঞানকহে নিৰ্দেশ কৰে।
- যিহেতু বুদ্ধি কাল সাপেক্ষ এক প্ৰক্ৰিয়া; সেয়ে ই সীমিত। ই শুদ্ধতাৰ বিষয়।
- বৌদ্ধিক জ্ঞান সম্ভৱ হয় কেৱল যেতিয়া সমলবোৰ কোনো ঠাইৰ পৰা সমলবোৰৰ যোগান ধৰা হয়। কিন্তু প্ৰকৃত সত্তাৰ কেতবোৰ দিশ আছে, যাক ইন্দ্ৰিয়ই সিহঁতৰ যোগান ধৰিব নোৱাৰে; যেনে ঃ খণ্ডৰ আৱেগ, কাৰণ খণ্ডৰ অৱস্থাক বুদ্ধিয়ে বিশ্লেষণ কৰাৰ পূৰ্বেই আমি ইয়াক পাওঁ।

সি যি নহওঁক, ৰাধাকৃষ্ণণ এজন বুদ্ধিজীৱী বিৰোধী (anti-intellectualist) নহয়। তেওঁ কেৱল বুদ্ধিৰ সীমাবদ্ধতাখিনিহে দেখুওৱাইছে।

১০ নং প্ৰঃ উ ঃ আক্ষৰিকভাৱে 'intuition' (স্বজ্ঞা) শব্দটোৱে বুজায় 'চোৱা' (look at) নাইবা 'প্ৰত্যক্ষ দৃষ্টি' (direct vision) নাইবা 'কিহবাৰ অব্যৱহিত সচেতনতা' (immediate perception of something) ভাৰতীয় দাৰ্শনিকসকলৰ দ্বাৰা 'স্বজ্ঞা'ক 'অপৰোক্ষ' (Aparoksha) শব্দেৰে নামকৰণ কৰা হৈছে। এনে ধৰণৰ জ্ঞানত জ্ঞাতা (knower) আৰু জ্ঞেয় (known) এক। ইয়াত, প্ৰকৃত সত্তাক জনাটোৱেই প্ৰকৃত সত্য বা সত্তা। আমাৰ আত্মা হৈছে স্বজ্ঞাজনিত উপলব্ধিৰ সৰ্বোত্তম উদাহৰণ। ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে, স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞান আত্মগত (subjective), ঘনিষ্ঠভাৱে ব্যক্তিগত, কিন্তু ই ইয়াৰ পৰিসৰৰ দ্বাৰা সীমাবদ্ধ নহয়। স্বজ্ঞা বুদ্ধিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আৰু ইয়াক অতিক্ৰমো কৰে। স্বজ্ঞা সামগ্ৰিক।স্বজ্ঞা আধিভৌতিকো নহয়, বুদ্ধিৰো বিৰোধী নহয়। জনা বা জ্ঞানৰ উপায় হিচাপে স্বজ্ঞা, কল্পনা, জন্মগত প্ৰবৃত্তি আৰু এক ৰহস্যময় প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰা পৃথক। স্বজ্ঞাই যিহেতু সমগ্ৰ আত্মাক প্ৰকট কৰে, সেয়ে ৰাধাকৃষ্ণণে ইয়াক অপৰিহাৰ্য্য সমগ্ৰতা হিচাপে স্বীকাৰ কৰিছে।

১১ নং প্ৰঃ উঃ তেওঁৰ মতে স্বজ্ঞা আৰু বুদ্ধি, এটা আনটোৰ বিৰোধী নহয়।স্বজ্ঞা বুদ্ধিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল, আৰু ইয়াক অতিক্ৰম কৰে। ইহঁত দুয়োটা একেটা নীতিৰ অন্তৰ্গত, সেয়া হৈছে আত্মা। স্বজ্ঞাজনিত জ্ঞানে বুদ্ধিৰ আংশিক সত্যতাক অতিক্ৰম কৰে। মানৱ মনৰ গুৰিত বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞাৰ মাজত কোনো সংঘাত নাই। স্বজ্ঞা, যিয়ে বুদ্ধিক উপেক্ষা কৰে, সি

অপ্ৰয়োজনীয়। ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতত স্বজ্ঞা হৈছে প্ৰকৃত সত্তাৰ প্ৰতি সমগ্ৰ মানুহৰ সহাঁৰি, সেয়ে ই বুদ্ধিকো জড়িত কৰে। ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে, স্বজ্ঞা স্বতন্ত্ৰ নহয় আৰু দৃঢ়ভাৱে চিন্তনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। স্বজ্ঞাই বুদ্ধিক পৰিপূৰ্ণ কৰে আৰু ইয়াক নাকচ নকৰে। প্ৰত্যেকৰে নিজস্ব বিশেষ উদ্দেশ্য আছে। উভয়েই আত্মাৰ অন্তৰ্গত। কিন্তু বুদ্ধিয়ে আত্মাৰ এক বিশেষ অংশক জড়িত কৰে আৰু স্বজ্ঞাই সমগ্ৰ আত্মাক নিয়োগ কৰে। বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞা উভয়েই পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল।

১২ নং প্ৰঃউ ঃ ৰাধাকৃষ্ণণ পাশ্চাত্য আৰু ভাৰতীয় চিন্তাবিদ উভয়ৰ দ্বাৰাই অনুপ্ৰাণিত হৈছিল। কিন্তু তেওঁ নিজস্ব দৃষ্টিভঙ্গীৰে তেওঁলোকৰ মতামতসমূহক পুনৰ্গঠন, পুনৰ্পৰিবৰ্তন আৰু পুনৰ্ব্যাখ্যা কৰিছিল। প্লেটোৰ দ্বান্দ্বিক পদ্ধতিৰ দৰে, (যি হৈছে সত্যতা উপলব্ধিৰ এক স্তৰ) ৰাধাকৃষ্ণণে প্ৰকৃত সত্তাৰ উপলব্ধিত স্বজ্ঞাক অন্তিম স্তৰ হিচাপে স্বীকাৰ কৰিছে; ইয়াক বুদ্ধিৰ সহায়ত লাভ কৰা যায়।

স্পিনোজাৰ সৈতে ৰাধাকৃষ্ণণে বিশ্বাস কৰে যে স্বজ্ঞা স্বতন্ত্ৰ মানসিক শাখা নহয়। হেগেলৰ দৰে, ৰাধাকৃষ্ণণে মুৰ্ত্ত আত্মিক পৰম সত্তাক বিশ্বাস কৰে। কিন্তু ৰাধাকৃষ্ণণে স্বজ্ঞাৰ হেগেলীয় ধাৰণাটোক গ্ৰহণ কৰা নাই, যি বুদ্ধিৰ লগত সম্পৰ্কবিহীন আৰু আমাক সাধাৰণ অস্তিত্বতকৈ আন কোনো বস্তু দিবলৈ অসমৰ্থ। বাৰ্গ্চনৰ দৰে, ৰাধাকৃষ্ণণে মত আগবঢ়োৱা নাই যে স্বজ্ঞা জীৱন শক্তিৰ কৰ্ম, কিন্তু আত্মিক সচেতনতাৰ ক্ৰিয়া। ৰাধাকৃষ্ণণ আৰু ব্ৰেড্‌লি উভয়েই ভাৱবাদী দাৰ্শনিক। ৰাধাকৃষ্ণণে চিন্তা আৰু স্বজ্ঞাৰ মাজত ধাৰাবাহিকতাক অব্যাহত ৰাখিছে, কিন্তু ব্ৰেড্‌লিয়ে কয় যে, 'thought commits suicide in absolute experience.' শংকৰৰ দৰে ৰাধাকৃষ্ণণে বুদ্ধিক উপেক্ষা কৰা নাই, যদিও স্বজ্ঞাই বুদ্ধিক অতিক্ৰম কৰে। ইয়াৰ পৰিবৰ্তে, ৰাধাকৃষ্ণণে তেওঁৰ স্বজ্ঞাজনিত উপলব্ধিত অপৰিহাৰ্য্য অভিজ্ঞতাত বুদ্ধিক তাৰ বিশেষ স্থানত অধিষ্ঠিত কৰিছে।

১১.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বিষয়নিষ্ঠ প্ৰশ্নাৱলী

প্ৰ ঃ১ ঃ জনা বা জ্ঞানৰ বিভিন্ন উপায়সমূহ কি কি?

প্ৰ ঃ২ ঃপ্ৰজ্ঞাৰ আক্ষৰিক অৰ্থ কি?

প্ৰ ঃ৩ ঃ ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা বুলিলে কি বুজে?

প্ৰ ঃ৪ ঃসঙ্গতিহীন যুক্তি কি?

প্ৰ ঃ৫ ঃ স্বজ্ঞা কি?

প্ৰ ঃ৬ ঃ স্বজ্ঞাৰ প্ৰকাৰসমূহ কি কি?

প্র ঃ৭ ঃ ৰাধাকৃষ্ণণ এজন বুদ্ধিজীৱী বিৰোধী নহয়। ই এটা শুদ্ধ উক্তি হয়নে?

প্র ঃ৮ ঃ চিন্তাই আত্ম হত্যা কৰে (Thought commits suicide)-কথাষাৰ কোনে কৈছিল?

প্র ঃ৯ ঃ দুজন বুদ্ধিজীৱী বিৰোধীৰ নাম লিখক-

(খ) চমু প্রশ্ন (প্রত্যেক প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত কৰিব)

প্র ঃ১ ঃ ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে প্রকৃত সত্তাৰ উপলব্ধিত বুদ্ধিৰ ভূমিকা কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্র ঃ২ ঃ চমুটোক লিখক-

ক) ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা খ) বুদ্ধি গ) স্বজ্ঞা ঘ) অপৰিহার্য্য অভিজ্ঞতা

প্র ঃ৩ ঃ ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা আৰু স্বজ্ঞাৰ মাজত পার্থক্য নির্ণয় কৰক।

প্র ঃ৪ ঃ বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞাৰ মাজত পার্থক্য নির্ণয় কৰক।

প্র ঃ৫ ঃ চমুকৈ স্বজ্ঞাৰ স্বৰূপ উল্লেখ কৰক।

প্র ঃ৬ ঃ বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞাৰ মাজৰ সম্পর্ক চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

গ) দীঘলীয়া প্রশ্ন (প্রত্যেক প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৩০০-৫০০ মান শব্দৰ ভিতৰত কৰিব)

প্র ঃ১ ঃ ৰাধাকৃষ্ণণৰ স্বজ্ঞা আৰু বুদ্ধিৰ ধাৰণা দুটা বর্ণনা কৰক।

প্র ঃ২ ঃ স্বজ্ঞাই বুদ্ধিক বিৰোধিতা কৰেনে? ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতামতৰ প্রসংগত আলোচনা কৰক।

প্র ঃ৩ ঃ ৰাধাকৃষ্ণণে স্বজ্ঞাৰ দ্বাৰা কি বুজাইছে? তেওঁ বুদ্ধিজীৱী বিৰোধী হয়নে? আলোচনা কৰক।

প্র ঃ৪ ঃ ৰাধাকৃষ্ণণে বুদ্ধিক কিদৰে সমালোচনা কৰিছে। ব্যাখ্যা কৰক।

প্র ঃ৫ ঃ ৰাধাকৃষ্ণণৰ মতে বুদ্ধি আৰু স্বজ্ঞাৰ মাজৰ সম্বন্ধ বর্ণনা কৰক।

** *** **